

OVER HET MODERN-DYNAMISCH CULTUURPATROON

NASCHRIFT BIJ HET ARTIKEL VAN OP 'T LAND

door E. W. HOFSTEE

Samen met de artikelen van de heren Kruijer en Droogleever Fortuyn en Petersen kreeg ik van de redactie de bijdrage van de heer Op 't Land voor commentaar. Ik heb me even afgevraagd, of het op mijn weg zou liggen, een dergelijk commentaar te geven. De auteur richt zich in hoofdzaak tot Dr. Bergsma en om die reden zou het misschien meer voor de hand liggen, dat deze zou antwoorden. Bovendien zou commentaar van mijn kant de blijkbaar bij sommigen in den lande levende onjuiste indruk, dat er een 'Wageningse school' in de sociologie zou bestaan, die dan door mij, als zoiets als 'chef d'école' zou worden verdedigd, kunnen versterken. Een dergelijke 'school' bestaat niet. Onze afdeling bestaat uit een tiental in volledige vrijheid werkende beoefenaars van de sociologie, die er zeer uiteenlopende denkbeelden en opvattingen op na houden, maar die wel in onderling regelmatig en intensief contact deze opvattingen en denkbeelden uitwisselen en bespreken. Dat dit contact ertoe leidt, dat soms verschillende medewerkers experimenteren met dezelfde begrippen en dezelfde methoden, ligt, dunkt me, voor de hand. Dit betekent echter geenszins een conformisme aan eenmaal geuite denkbeelden. Om bij het concrete voorbeeld te blijven, de meeste critische opmerkingen met betrekking tot het begrip cultuurpatroon en zijn benadering zijn tot nu toe niet van buitenaf, maar uit onze eigen staf (Nooy, v. d. Ban, Constandse) gekomen. Ook Bergsma en Benvenuti zijn hun eigen weg gegaan. Natuurlijk heb ik als promotor bij hun concepten mijn opmerkingen gemaakt en we hebben in het algemeen samen veel gesproken. Maar de beslissing lag tenslotte bij de promovendi.

Als ik dan tenslotte er toch toe overga commentaar te geven is het niet om 'Wageningen' of Bergsma in het bijzonder te verdedigen — die zal dat als hij het nodig vindt zelf wel doen — maar omdat het stuk van Op 't Land een aantal problemen, zowel van theoretische als van methodologische aard naar voren brengt, die mij persoonlijk interesseren.

In de eerste plaats merk ik op, dat ik de indruk krijg dat, zowel bij Op 't Land als bij Kruijer en Droogleever Fortuyn, een zekere ontoon bestaat van bevreemding, misschien zelfs van verzet, t.a.v. het betrekken van onderzoek naar de cultuur binnen de sociologie, ook al zeggen zij dit niet expliciet. Ik wil dan beginnen met op te merken, dat, naar mijn mening, cultuur, structuur en functie voor de socioloog in principe gelijkwaardige begrippen dienen te zijn bij analyse van zijn

object, omdat zij de drie fundamentele aspecten zijn van het groepsleven. Dat de taak van de sociologie zou zijn zich bezig te houden met 'structural-functional analysis' is naar mijn mening een ernstige misvatting, die de sociologie reeds onnoemlijk veel schade heeft toegebracht. Ze komt voort uit de — valse — veronderstelling die, grotendeels onbewust, aan de Amerikaanse sociologie ten grondslag ligt, dat de westerse maatschappij in het algemeen en de Amerikaanse maatschappij in het bijzonder een 'mass society' zou zijn in de zin van een enorm grote eenheid waarbinnen in wezen slechts één cultuur bestaat. Voorzover er culturele verschillen bestaan, zouden deze afhankelijk zijn van de structurele situatie (verschillen van 'class', graad van urbanisatie etc.). Binnen deze 'mass society' is cultuur hoogstens dus een afhankelijk variabele en niet van primaire betekenis voor de socioloog die zich met deze maatschappij, haar groepen en sub-groepen bezig houdt. Bij de normale Amerikaanse sociologische studies, die een bepaalde concrete eenheid als uitgangspunt hebben, vindt men feitelijk dan ook nooit gewag gemaakt van een mogelijke bijzondere culturele situatie van deze eenheid als verklarende, of zelfs maar als storende factor. Studie van de cultuur om zichzelf is in deze opvatting dan ook alleen maar van belang, wanneer het gaat om kleine, geïsoleerde groepjes, de 'folk societies'. Deze 'folk societies' zijn volgens deze gedachtengang het onderwerp van de 'anthropology' en de socioloog heeft daarmee niets te maken. Ik acht het trekken van een scheidingslijn op deze wijze tussen 'anthropology' en 'sociology' principieel onjuist. In wezen hebben naar mijn mening sociologie en anthropologie dezelfde taak en doelstelling, ook al kan men van oordeel zijn, dat om praktische redenen, gelegen in de aard van het object, verschillende mensen zich met de westerse en de niet-westerse samenlevingen bezighouden. De problemen, die het meest op de voorgrond treden en ook de toe te passen methoden en technieken zijn nu eenmaal aanzienlijk verschillend. Dat de socioloog zich bezig houdt met de cultuur is dus niet, zoals Op 't Land het stelt, 'een voorbeeld van interdisciplinaire cultuuroverdracht', maar een vanzelfsprekend onderdeel van zijn taak, dat jammer genoeg de laatste tientallen jaren al te zeer is verwaarloosd. Het bestaan van een in essentie cultureel homogene 'mass society' is naar mijn mening een fictie, zeker in Europa, maar ook in Amerika. Natuurlijk kunnen doel en opzet van het onderzoek inhouden, dat men op een bepaald ogenblik structuur of functie centraal stelt, maar dit zal er zeker niet toe mogen leiden, dat men het aspect van de cultuur als factor, die aan structuur of functie mogelijkerwijs een bijzonder karakter geeft, verwaarloost. Het omgekeerde geldt uit de aard der zaak ook. In de tweede plaats het begrip cultuurpatroon. Om te beginnen wil ik opmerken, dat het er nooit van gekomen is van Wageningen uit een afgeronde theoretische beschouwing over het begrip 'cultuurpatroon' en in het bijzonder over het 'modern-dynamische cultuurpatroon' te leveren. De term is natuurlijk ontleend aan de bestaande literatuur,

ook al is daarbij niet bepaald de opvatting van één auteur als uitgangspunt genomen. Een grondgedachte is wel geweest, dat er een zekere verwevenheid van bepaalde cultuurtrekken bestaat en dat de cultuur dus meer is dan een optelsom van een aantal 'losse' cultuurkenmerken. Deze opvatting komt zeer duidelijk naar voren bij Benvenuti, waar hij zich verzet tegen de Amerikaanse neiging om de vooruitstrevendheid van de boer met allerlei van dergelijke losse trekken te verbinden. Uitgaande van deze grondgedachte hebben echter niet alle Wageningers het begrip op precies dezelfde wijze gedefinieerd en gebruikt, terwijl het bovendien een bepaalde evolutie heeft doorgemaakt. Een vraag, die hierbij een belangrijke rol heeft gespeeld, was in hoeverre er sprake is van een *vast* patroon en welke reikwijdte dit heeft. Verschillende concrete onderzoeken lieten sterk overeenkomende uitkomsten zien, wat betreft de aard van de kenmerken van de boeren, die 'modern' moesten worden geacht. Dit goldt niet alleen voor Nederland maar zelfs voor een ontwikkelingsgebied als India, waar Bose, sterk geïnspireerd door het werk in Wageningen, soortgelijk onderzoek deed. De gedachte om met name in het modern-dynamische cultuurpatroon een zekere 'vastheid' te veronderstellen, werd hierdoor zeker in de hand gewerkt en vooral in de oudere Wageningse publicaties waar het begrip wordt gebruikt, kan men wel aanwijzingen van deze neiging terugvinden. Aan de andere kant bracht het onderzoek zelf toch ook al weer spoedig duidelijk twijfelpunten in dit opzicht naar voren en een expliciet uitgesproken overtuiging, dat er een min of meer duidelijk omschreven geheel van gedragsdisposities en gedragspatronen bestaat, dat onder alle omstandigheden samenhangt en in zijn geheel als modern-dynamisch cultuurpatroon kan worden aangeduid heeft, dunkt me, bij géén van ons ooit bestaan. Zelf ben ik tegenover een dergelijke opvatting van het begrip 'modern-dynamisch cultuurpatroon' steeds kritischer gaan staan. Het begrip verder doordenkend, heb ik het vaste element gereduceerd tot de kern, nl. de bereidheid om veranderingen te overwegen, anders gezegd een positieve houding t.o.v. verandering tegenover de negatieve houding welke het traditionalistische cultuurpatroon kenmerkt. Tot welke feitelijke gedragsvormen deze bereidheid leidt is afhankelijk van de concrete maatschappelijke situatie, waarin individu en groep verkeren en van andere voorstellingen, denkbeelden, idealen etc. die bij hen leven. Deze gedachtengang is o.a. terug te vinden in mijn artikel over de bevolkingsontwikkeling in *Drift en Koers*. Het voorgaande geeft eigenlijk ook al ongeveer een antwoord op de vraag, welke reikwijdte men aan het begrip moet toekennen. Het is duidelijk, dat in deze opvatting geen sprake is van een 'alles-doordringend en structurerend principe', om Op 't Land te citeren. In zekere zin zou men nog kunnen spreken van een 'alles doordringend' principe, omdat men mag aannemen, dat in meer of mindere mate in alle handelingen het al of niet modern zijn meespeelt, zeker echter niet in de zin, dat het in alle handelingen de primair bepalende factor zou

zijn. Alles structurerend, in de zin van alle structuurvormen bepalend, is het al evenmin al zal het eveneens, op een bepaalde wijze, alle structuurvormen in zekere mate beïnvloeden. Men kan katholiek en modern-dynamisch en onkerkelijk en modern-dynamisch zijn, evenals liberaal en modern-dynamisch en communist en modern-dynamisch. Een veel voorkomend misverstand waaraan o.a. A. Hoogerwerf (*Protestantisme en progressiviteit*, 1964) zich schuldig maakt, is het gelijkstellen van conservatisme aan traditionalisme (blz. 31) en bij implicatie van 'moderniteit' en 'progressiviteit'. Zou juist noemde ik als kern van het modern-dynamisch cultuurpatroon 'de bereidheid om veranderingen te overwegen'. Deze overweging kan er toe leiden, dat men — althans op bepaalde terreinen — de voorkeur geeft aan het bestaande en dus wat dat betreft conservatief is. Het is in een bepaalde fase van de ontwikkeling van een bepaalde samenleving van traditioneel naar modern zelfs mogelijk tot op zekere hoogte 'traditioneel' en 'progressief' te zijn. Wanneer bv. in een bepaalde agrarische samenleving het aanschaffen van nieuwe machines en het toepassen van nieuwe methoden in de landbouw algemene ingang heeft gevonden, is het niet onwaarschijnlijk, dat in wezen nog sterk traditioneel ingestelde boeren deze gedragswijze ook aanvaardden, niet echter, omdat zij bewust voor- en nadelen van veranderingen overwegen, maar omdat zij zich, juist omdat zij traditioneel zijn, conformeren aan het gedrag van de groep, zij het dan meestal met aanzienlijke vertraging. Nogmaals, kenmerkend zijn niet de concrete gedragsvormen, maar de bewuste keuze hiervan. Misschien kan men het samenvattend zo stellen, dat aanvankelijk in Wageningen de 'absolutistische' opvatting van een alomvattend cultuurpatroon in de literatuur een zeker uitgangspunt heeft gevormd bij het denken over cultuurpatronen en dat dit bij de definiëring nog wat heeft nagewerkt, maar dat zowel een verder theoretisch doordenken als de resultaten van het praktische onderzoek ons met betrekking tot het traditionalistische en modern-dynamische cultuurpatroon steeds bewuster van deze absolutistische opvatting afstand hebben doen nemen. Mij is het zeker zo gegaan.

Opgemerkt zij hier nog, dat geen van ons de begrippen modern-dynamisch en traditioneel-cultuurpatroon heeft gezien als een aanduiding van absolute kenmerken, samen dus een dichotomie vormend, maar als trajecten van een continuum. Het kenmerkende van een continuum is dat er geen absoluut nulpunt valt aan te wijzen en dat er eindeloos veel overgangen zijn. Men kan dus van niemand zeggen, dat hij absoluut traditioneel of absoluut modern is en duidelijke tegenstellingen krijgt men alleen als men de uitersten op een concreet continuum tegenover elkaar stelt, zoals bv. Benvenuti deed bij zijn onderzoek in Winterswijk.

Misschien zal men zich afvragen, of op deze wijze 'uitgekleed' het begrip modern-dynamisch, c.q. traditioneel cultuurpatroon niet tē

mager en tè flexibel wordt om nog werkelijk belangrijke betekenis te hebben. Ik meen dat ze ook, zo omschreven, nog belangrijke betekenis hebben voor theorie en onderzoek.

In de eerste plaats zij opgemerkt, dat ook al kan men in theorie geen enkele concrete gedragsvorm direct en zonder meer verbinden aan het modern-dynamisch cultuurpatroon, in een bepaalde maatschappelijke context steeds een gehele reeks van attitudes en gedragsvormen nauw met een overwegend traditionele mentaliteit enerzijds en een overwegend modern-dynamische mentaliteit anderzijds blijkt samen te gaan. Binnen een bepaald maatschappelijk kader vertonen de uitgesproken vertegenwoordigers van de ene en van de andere mentaliteit duidelijke typen, waarvan de trekken consistent zijn. Men leze b.v. de schetsen, die Benvenuti in zijn dissertatie geeft van traditionele en moderne boerengezinnen in Winterswijk er nog eens op na. Ik meen, dat nog nooit op grond van empirisch onderzoek twee typen van boeren binnen eenzelfde territoriale eenheid zo scherp tegenover elkaar zijn gesteld. We hebben hier, dunkt me, wel degelijk te maken met een criterium van essentiële betekenis. Ook al hebben niet allen die tot het ene of tot het andere type — in feite dus tot de verst uit elkaar gelegen trajecten van het continuüm — behoren alle trekken gemeen, er is duidelijk sprake in een concrete situatie van een innerlijke samenhang van de kenmerken en in deze zin van een patroon.

In de tweede plaats valt op te merken, dat — ook al is er in principe sprake van een continuüm — in een bepaalde fase van de ontwikkeling van een bepaalde samenleving van traditioneel naar modern de 'ontdekking' van het moderne een min of meer plotselinge en bevrijdende ervaring kan zijn, die een sterke emotionele stimulans kan geven aan het handelen van de mens. Zonder deze emotionele stimulans kan men zich m.i. de maatschappelijke en politieke ontwikkeling van de 19de eeuw niet voorstellen. Het sterkst ben ik persoonlijk hierdoor getroffen bij de lectuur van allerlei uitingen uit de Groninger boerenwereld omstreeks het midden van de vorige eeuw toen men daar welhaast kon spreken van een moderniteits-extase, die bijzonder belangrijke gevolgen heeft gehad op het gebied van het onderwijs, het economische leven, het politieke leven etc. Deze emotionele geladenheid van de moderniteit in die jaren gaf vermoedelijk aanleiding tot een zekere binding tussen degenen, die zich hierbij betrokken voelden en daardoor tot een belangrijke mate van gelijkgerichtheid in hun gedragsvormen.

Bij degenen, die in een latere fase van de ontwikkeling van traditioneel naar modern, binnen een bepaalde groep, onder de invloed van de moderniteit komen zal in het algemeen het enthousiasme dat de voorgangers hadden, niet meer in die mate aanwezig zijn, ook al omdat dit op dat ogenblik bij deze voorgangers geleidelijk begint af te sterven, aanzien het moderne gewoon wordt en de ervaring begint te leren, dat het niet alleen problemen oplost, maar ook nieuwe problemen schept.

Hieraan zij toegevoegd, dat op een bepaald ogenblik de tegenstelling

modern-traditioneel zijn betekenis zal verliezen en andere tegenstellingen op de voorgrond zullen treden. Misschien geldt dit thans reeds voor bepaalde groepen in onze samenleving.

In de derde plaats valt op te merken, dat de ontwikkeling van het modern-dynamisch cultuurpatroon daarom zo belangrijk is, omdat het tal van latente krachten in de samenleving vrijmaakt. Tal van verschillen tussen groepen en individuen die in een traditionalistische samenleving in het gedrag niet of weinig naar voren komen, omdat de traditie bepaalde gedragsvormen voorschrijft en hierin weinig of geen verandering of modificatie toelaat, zullen hun invloed op het gedrag doen gelden, zodra het modern dynamisch cultuurpatroon ingang vindt. Men zie in dit verband ook *Drift en Koers*, blz. 47.

Tot zover de karakterisering van het begrippenpaar traditioneel- en modern-dynamisch cultuurpatroon, zoals ik het zie. Het is duidelijk, dat ik in dit verband het begrip cultuurpatroon minder 'zwaar' heb omschreven als Bergsma deed in de definitie, die Op 't Land aanhaalt. Deze definitie komt bij Bergsma voor aan het eind van zijn theoretische beschouwingen, gebaseerd op de bestaande literatuur en moet dunkt me ook in dat verband gezien worden. In de praktijk van het onderzoek gebruikt hij het begrip 'lichter', meer in de zin als ik het hiervoor omschreef. Hij constateert immers het moderne cultuurpatroon bij lieden van geheel verschillende levensbeschouwelijke achtergrond en dit houdt in dat hij dit moderne cultuurpatroon niet als alomvattend beschouwt. Men zie ook de opmerking, die ik hiervoor maakte over de ontwikkeling van het begrip.

Op enkele punten van het betoog van Op 't Land zou ik nog wat verder in willen gaan. In de eerste plaats op de vraag in hoeverre het aanvaarden van het moderne cultuurpatroon een zuiver passief ondergaan is van de betrokkenen en in verband daarmee op de betekenis van externe en interne invloeden, in het proces van cultuurverandering.

Om te beginnen even een opmerking over de overeenkomst, die Op 't Land suggereert tussen de 'Kulturkreislehre' van Pater W. Schmidt en anderen en de gedachten die men in Wageningen zou hebben over de ontwikkeling van het modern-dynamisch cultuurpatroon, een suggestie, die mij als oud-leerling van Steinmetz natuurlijk een beetje nijdig maakte. Afgezien echter van deze emotionele reactie in eerste instantie, geloof ik dat deze passage een weinig gelukkige is in een overigens in vele opzichten aantrekkelijk betoog. Op 't Land weet natuurlijk net zo goed als ik dat de bezwaren van Steinmetz en andere tegenstanders van Pater Schmidt c.s. zich niet richtten tegen de — nauwelijks voor bestrijding vatbare — opvatting dat er cultuurovername zou bestaan. Zij richtten zich tegen de neiging om steeds wanneer men, waar dan ook, overeenkomst in bepaalde cultuurelementen meende te kunnen constateren, direct te denken aan cultuurovername, ook al ontbrak elke duidelijke aanwijzing van historische, geografische of maatschappelijke aard,

dat hier van wezenlijk cultureel contact sprake zou hebben kunnen zijn. Het is dunkt me weinig zinvol de situatie met betrekking tot Pater Schmidt's oermonotheïsme te stellen — om het maar concreet te zeggen — naast de culturele relaties tussen Leeuwarden en Dantumadeel.

Op 't Land overdrijft overigens behoorlijk, wanneer hij op een bepaald ogenblik stelt dat 'Wageningen' een dynamisch agressief patroon van externe oorsprong plaatst tegenover het autochtone en statische, waarbij het tweede door het eerste wordt verdreven. Iets verderop citeert hij trouwens mijzelf als voorbeeld van een andere visie. Geheel vrij van ietwat eenzijdig en buiten verband citeren en subjectief interpreteren van citaten is Op 't Land in het betreffende deel van zijn verhaal niet. Wanneer hij mij citeert, waar ik spreek in de inleiding van het boek van Bergsma over de houding t.o.v. verandering, heb ik het op dat ogenblik in het geheel niet over cultuurpatronen, terwijl er al evenmin gesproken wordt over de interne of externe oorsprong van deze verandering. In een ander citaat, waar ik spreek van de overwegende (dit woord vergat Op 't Land) invloed van milieufactoren op het cultuurpatroon was het mijn — dunkt me kennelijke — bedoeling milieufactoren te stellen tegenover erfelijke aanleg en komt de vraag of deze milieufactoren van interne of externe aard zijn niet aan de orde. Het ging er slechts om, zoals uit het vervolg blijkt, om te onderstrepen, dat het cultuurpatroon beïnvloedbaar is. Dat Benvenuti uit zijn cijfers vindt dat de boeren die verder van de vaste weg wonen minder sterk het moderne cultuurpatroon hebben aanvaard, heeft met een betoog over juiste of minder juiste hypothesen niets te maken. Dat Bergsma opmerkt, dat het milieu in het ene dorp minder gunstig was voor het doordringen van het moderne cultuurpatroon dan in het andere, bewijst dunkt me, alleen maar dat hij de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon *niet* alleen ziet als een gevolg van exogene invloeden. Overigens merk ik op, dat Groenman ondanks onze zeer hartelijke en langdurige persoonlijke betrekkingen niet tot 'Wageningen' behoort.

Wanneer men de ontwikkeling van moderne culturele verhoudingen op het platteland, zowel als elders, juist wil zien moet men, dunkt me, ook hier weer duidelijk verschil maken tussen het modern-dynamisch cultuurpatroon in zijn kern en allerlei concrete gedragswijzen, materiële cultuurproducten etc., die men op een bepaald ogenblik vindt bij lieden die zich dit modern-dynamisch kernpatroon hebben eigen gemaakt, ook al bestaat er tussen beide natuurlijk een relatie.

Wat nu dit 'kernpatroon', het wezenlijke moderne denken, betreft, hiervan heb ik enkele jaren geleden in een niet gepubliceerde lezing trachten aan te tonen, dat het onjuist is, dit als een stedelijk patroon te stellen tegenover een traditioneel plattelandspatroon, dat als een soort hulpeloze zaak door dit stedelijke patroon wordt weggevaagd. Dat dit niet zo is wordt, wat ons land betreft, waarschijnlijk gemaakt doordat er duidelijke aanwijzingen zijn, dat in verschillende plattelandsgedieden van ons land b.v. de Kop van Noord-Holland, Noord-Groningen en

ook delen van Friesland, dit moderne cultuurpatroon zich bij boerengroepen zeker even vroeg, zo niet vroeger, ontwikkelde dan in de nabijgelegen steden, waarmee zij betrekking onderhouden en onderhielden. Dat deze plattelandsgebieden dit 'nieuwe denken' niet van de steden in de nabijheid kregen, betekent natuurlijk niet, dat zij het zelf 'uitgevonden' hadden. Het is bijna een gemeenplaats te zeggen, dat dit moderne denken zijn oorsprong vindt in de Renaissance en dat het daarna enige eeuwen lang als een dunne, zij het geleidelijk wel iets dikker wordende draad door de westeuropese cultuur blijft lopen. Eerst in de 18de eeuw begint het brede lagen van de burgerij en hiermee verwante groepen binnen zijn sfeer te betrekken en daarmee begint het grote sociale betekenis te krijgen. Tot die aan de burgerij verwante groepen dient men zeer uitdrukkelijk ook een deel van de landelijke bevolking o.a. in de zojuist genoemde gebieden te rekenen, met name de gegoede boeren. Deze groepen vonden bij het ontwikkelen van dit 'nieuwe denken' steun in schriftelijke en mondelinge overdracht van de gedachten, zoals die zich geleidelijk binnen die 'dunne draad' hadden ontwikkeld. Reeds in mijn dissertatie wees ik er op, dat b.v. onder de Groninger boeren in de 18de eeuw rationalistische literatuur opgang maakte en verder ook sommige predikanten er toe bijdroegen het traditionalistische denken te doorbreken. Als Op 't Land nu zou stellen dat dit niet maar zo ging heeft hij natuurlijk gelijk. Er moest een zekere bereidheid zijn om deze gedachten te ontvangen. Er is eindeloos veel geschreven over de factoren, die in de tweede helft van de 18de eeuw de ontvankelijkheid van de maatschappij voor een ander denken, dat zich in de 19de eeuw verder zou ontplooien, teweeg riepen en het zou mij te ver voeren — zo ik er al toe in staat zou zijn — om deze factoren hier uitvoerig te analyseren. Ik meen echter, dat behalve aan andere factoren — o.a. van economische aard — men hier vooral ook moet denken aan een geleidelijke verbetering van het onderwijs dat de kinderen van de burgers en ook van de meer gegoede boeren ontvingen. Zo valt van de Groninger boeren b.v. te constateren, dat bij velen van hen reeds aan het eind van de 18de eeuw de schoolse ontwikkeling op een redelijk peil was. Een duidelijk wederzijds verband bestaat er dunkt me tussen de ontwikkeling van het nieuwe denken en het bij burgers en bepaalde boerengroepen groeiende zelfbewustzijn, gepaard gaande met een streven eigen maatschappelijke waarde en betekenis tegenover adel en aristocratie tot uitdrukking te brengen. Dit streven had immers het aanvaarden van de principiële juistheid van veranderingen nodig om zich te kunnen legitimeren. Dat er in de 19de eeuw een nauw verband bestaat tussen de ontwikkeling van het moderne denken en de politiek-maatschappelijke ontplooiing van de burgerij lijkt me onmiskenbaar. Ik wil hier overigens nog eens herhalen, dat men het moderne denken bepaald niet moet identificeren met b.v. verlichting, rationalisme of liberalisme. Deze stromingen zijn zonder het modern-dynamisch denken ongetwijfeld niet voorstelbaar, maar ze zijn slechts bepaalde

uitingen waarin het zich demonstreerde. Men vindt het evenzeer terug in het socialisme, zowel bij Marx als bij de 19de eeuwse utopisten en het werkt ondergronds zelfs door bij degenen, die zich tegen de 'geest des tijds' verzetten.

Kan men dus het nieuwe denken als een cultuurvorm van brede maatschappelijke betekenis in de eerste periode van zijn ontwikkeling, vooral verbonden denken aan de opstrevende burgerlijke groepen, geleidelijk dringt het tot lagere lagen van de bevolking door, in de stad tot de arbeidersklasse, op het platteland tot de groep van de kleine boeren en ook tot de landarbeidersklasse. Ook voor deze groepen werkte het als een wapen om zich maatschappelijk te verheffen.

Voor zo ver het dus bij de ontwikkeling van de kern van het modern-dynamische cultuurpatroon om een proces van cultuurovername gaat, acht ik het geleidelijk doordringen van de hogere naar de lagere lagen van de samenleving in dit proces essentiëler dan de ruimtelijke voortplanting vanuit een bepaald centrum i.c. de stad. Toen een groot deel van de boeren in de meer genoemde gebieden reeds volop leefden in het modern-dynamische denken, waren de stedelijke arbeiders daar in het algemeen nog ver van verwijderd.

Kan men in het algemeen m.i. dus een zekere verbinding leggen tussen de groei van het modern-dynamische cultuurpatroon en de ontwikkeling van de positie van bepaalde maatschappelijke groepen — en nogmaals, eerder een functioneel verband, dan een éézijdig causaal verband — en wordt op deze wijze, wat Nederland betreft, reeds een groot deel van de territoriale verschillen met betrekking tot de tijd waarop het modern-dynamische cultuurpatroon een belangrijke betekenis kreeg in de ontwikkeling van het maatschappelijke leven duidelijk, simpel en rechtlijnig is dit verband natuurlijk niet. Persoonlijke factoren hebben ongetwijfeld in vele gevallen een rol gespeeld bij het eerder of later aanvaarden van het modern-dynamische cultuurpatroon. Er zijn families met een lange moderne traditie. Maar ook sociale en culturele factoren van meer algemene aard hebben zich doen gelden. De late ontwikkeling van de moderne economische verhoudingen in onze steden heeft vermoedelijk mede bepaald, dat in nabijgelegen landelijke gebieden het moderne denken dikwijls eerder tot uiting lijkt te komen dan in het stedelijke milieu, al moet men het verband tussen economische veranderingen en het nieuwe denken niet al te nauw en zeker niet als eenrichtingsverkeer zien. Kerkelijke orthodoxie en vooral invloed van piëtistische stromingen onder de protestanten in verschillende delen van ons land hebben zeker het doordringen van het moderne denken vertraagd, meer misschien dan het katholicisme als zodanig. Belangrijk is vermoedelijk ook het verschijnsel, waarop Wichers in zijn dissertatie zo sterk de nadruk heeft gelegd, n.l. de mate waarin bestond wat hij noemt 'overherigheid', de belemmering van het 'gewone volk' in zijn maatschappelijke en persoonlijke ontplooiing door een sterk dominerende feodale, semi-feodale of stedelijk-aristocratische bovenlaag. Opvallend

is dat de Kop van Noord-Holland, Friesland en Groningen, landsdelen die in feite nooit een feodalisme hebben gekend, in de aanvaarding van het nieuwe cultuurpatroon vooraan gaan.

Is het aanvaarden van het moderne cultuurpatroon dus zeker niet een zich willoos en zonder de aanwezigheid van een interne predispositie laten omkneden door externe machten, anderzijds wil ik nog eens onderstrepen, dat men hier ook niet alleen kan spreken van een intern proces, dat op een bepaald ogenblik spontaan tot rijping leidt. Cultuuroverdracht speelt bij de ontwikkeling een rol, op zijn minst die van katalysator. Isolatie van geografische aard kan daarom in het aanvaardingsproces zowel op een micro-niveau (verschillen b.v. tussen de dorpskern en de buitengebieden) als op macro-niveau (bepaalde streken) een rol van betekenis spelen. Wil Op 't Land het aanvaarden van het moderne denken een creatieve daad noemen, dan heb ik daar geen bezwaar tegen, al zou ik een andere term dan deze prefereren, omdat dan toch wel het actief-bewuste een (te) sterk accent krijgt. Bovendien geloof ik, dat men een zeker verschil moet maken tussen degenen die in de eerste fase en in een latere fase het nieuwe denken aanvaarden. Voor degenen die vooraangaan is het bewust-actieve element vermoedelijk aanzienlijk sterker; zij zoeken het contact met bronnen van nieuwe opvattingen meer opzettelijk en bij hen vindt het overnemen van cultuur meer plaats in een werkelijke inter-actie. Het heeft dus meer een tweezijdig karakter.

Wel wil ik nog opmerken, dat voor zo ver dat de bedoeling van Op 't Land zou zijn om te betogen, dat er geen scherp verschil is tussen het traditionalistische en het moderne cultuurpatroon, ik dit zeer bepaald niet met hem eens zou zijn. Nogmaals, er is in principe sprake van een continuum, niet van een dichotomie, maar het valt naar mijn mening niet te ontkennen, dat zich in de laatste twee eeuwen in onze maatschappij in het denken over verandering een omkering heeft voorgedaan, die onze samenleving essentieel heeft veranderd. Veranderingen hebben zich in de maatschappij altijd voorgedaan alleen al omdat men door omstandigheden, die men zelf niet in de hand had, niet anders kon. Maar veranderen omdat men moet, is in wezen een geheel andere zaak dan veranderen, omdat men het in principe wil. Eeuwenlang heeft men verandering in het algemeen gezien als iets wat in principe fout was. Als men op een bepaald moment bewust iets moest veranderen en de verandering dus niet zo onmerkbaar langzaam ging, dat deze geen bewust kiezen inhield, was vaak de neiging groot de verandering dan te motiveren met het betoog, dat ze in feite een terugkeer betekende tot de oorspronkelijk juiste toestand, die door fouten van de betrokkenen verloren zou zijn gegaan.

Gaat het bij de ontwikkeling van het modern-dynamische cultuurpatroon dus om een zich in de gehele westerse wereld demonstrerend proces, dat afhankelijk van de positie van bepaalde sociale lagen en

verschillende andere sociale en individuele factoren zich hier eerder, daar later voordeed en dat thans deze westerse wereld zo zeer beheerst, dat het als in belangrijke mate voltooid kan worden beschouwd, een andere zaak is, zoals ik hiervoor opmerkte, welke concrete gedragsvormen en materiële cultuurelementen de modern-dynamische mens tot zich neemt. Zoals Op 't Land trouwens ergens reeds van mij citeert, ben ik van mening, dat men hierbij duidelijk moet onderscheiden tussen het aanbod en aanvaarding c.q. verwerpen van dit aanbod. Wat het aanbod betreft, er zal geen verschil van mening over bestaan dat in de moderne maatschappij dit aanbod van nieuwe cultuurelementen enorm is en dat deze met grote indringendheid aan individu en groep worden voorgelegd. Ook al neemt men het begrip 'groep' in dit verband zeer ruim, dan nog kan er al evenmin twijfel aan bestaan, dat het aanbod voor het overgrote gedeelte van externe aard is. Ook staat wel vast, dat dit aanbod in steeds overwegende mate een aanbod van stedelijke althans van niet-agrarische en niet-landelijke oorsprong is. Een en ander betekent echter niet, zoals trouwens uit het voorgaande al wel volgt, dat individuen en groepen van dit cultuuraanbod het willoze slachtoffer zouden zijn, al zijn er velen, die door gebrek aan innerlijke weerstand zich van alles op laten dringen. Men kan duidelijk constateren dat er tussen degenen, die in principe positief staan t.o.v. verandering, grote verschillen zijn in aanvaarding en verwerpen van nieuwe cultuurelementen en dat eindeloos veel oorzaken hierbij een rol spelen.

Dat met name het platteland hierbij sterk de indruk wekt de ontvangende partij te zijn en voor de nieuwe cultuurelementen uit de stad zijn oude materiële cultuur en gedragsvormen prijs te geven, heeft verschillende oorzaken. In de eerste plaats mist het platteland door de geringe omvang van zijn bevolkingsconcentraties en o.a. daarmee samenhangende geringe sociale differentiatie, een groep van 'vrijgestelden' (wetenschap, kunst) die de bron der innovaties vormen, zoals met andere woorden ook Rüstow reeds heeft betoogd. In de tweede plaats zijn deze innovaties voor een groot deel voor het platteland even belangrijk als voor de stedeling. Een centrale verwarming met aardgas is voor een boerin even aantrekkelijk zo niet aantrekkelijker, om heel praktische redenen, dan voor een stedelijke huisvrouw. Ideeën over modern bedrijfsbeheer zijn voor een boer even belangrijk als voor een andere ondernemer. Tenslotte is het zo, dat òf door de ontwikkeling van de moderne communicatiemiddelen òf door de sterke relatieve vermindering van de omvang van het agrarische- en plattelandselement in onze samenleving de plattelander niet meer, zoals vroeger, de ander vrijwel kan ontlopen. Dit brengt de noodzaak mee van een zeker gemeenschappelijk cultureel platform, waarop men elkaar kan ontmoeten. Dat de snelle overgang naar allerlei nieuwe vormen op het platteland wel eens leidt tot een zekere gebrokenheid en disharmonie in de uitingsvormen van de cultuur zal niemand ontkennen, maar dat is niet alleen eigen aan het platteland. Dat de plattelander echter in principe evenals

de stedeling zijn eigen keuze maakt uit het aanwezige aanbod en deze keuze op bepaalde punten zeker nog duidelijk van die van de stedeling verschilt, ook al is bij hem van traditionalisme geen sprake meer, kan, dunkt me, iedereen constateren, die over een langere periode het platteland in zijn culturele ontwikkeling heeft gevolgd.

Op 't Land zal vermoedelijk in het voorgaande niet zo erg veel terugvinden van zijn veronderstelling, dat het gebruik van het begrippenpaar modern-dynamisch en traditioneel cultuurpatroon verbonden zou zijn met de veronderstelling, dat er een agressief patroon zou zijn van exogene oorsprong, dat een weerloos bestaand statisch cultuurpatroon van de kaart zou vegen. Ik heb reeds opgemerkt, dat hij door de aard en de interpretatie van de gegeven citaten een enigszins overdreven voorstelling heeft gewekt. Ik kan me echter voorstellen, dat de nadruk, die in verschillende Wageningse publicaties is gelegd op de relatie tussen het contact met de buitenwereld en het optreden van het modern-dynamische cultuurpatroon deze veronderstelling in de hand heeft gewerkt. Op zichzelf schuilt er dunkt me in de aandacht die b.v. Benvenuti en Bergsma in hun studies aan dit punt hebben gegeven niets onjuists of verwerpelijks. Uit de feitelijke gegevens die hun onderzoek opleverde kwam duidelijk naar voren, dat er een opvallende relatie was tussen het modern-dynamische cultuurpatroon, zoals zij dat in hun onderzoek operationeel hadden gedefiniëerd en de mate waarin men contact onderhield met de buitenwereld in de ruime zin. Het is m.i. echter bepaald niet zo, dat Benvenuti en nog minder Bergsma grond geven aan de veronderstelling, dat zij menen dat dit samengaan zonder meer zou betekenen, dat er een eenzijdige causale reactie tussen het contact met buitenwereld en het modern-dynamische cultuurpatroon zou bestaan. Bergsma spreekt in de paragraaf in zijn boek waar hij de communicatie met de buitenwereld aan de orde stelt (blz. 30 en volgende) telkens van de mate waarin *gebruik* wordt gemaakt van de aanwezige communicatiekanalen, m.a.w. het al dan niet aanvaarden van de communicatie met de buitenwereld ziet hij als een beslissing van de betrokkenen. Benvenuti stelt wel, dat houding tegenover de buitenwereld — d.w.z. de wereld buiten het eigen enge milieu — kenmerkend is voor de man met een modern cultuurpatroon, maar zegt evenmin als Bergsma dat het contact met de buitenwereld — laat staan een door die buitenwereld opgedrongen contact — *oorzaak* zou zijn van het ontstaan van het modern-dynamische cultuurpatroon. Waar Benvenuti de resultaten bespreekt van zijn onderzoek naar de relatie tussen het voorkomen van het moderne cultuurpatroon en de afstand waarop de boeren van de harde weg wonen, duidt hij wel op het belang van de aanwezigheid van communicatiekanalen, maar tegelijkertijd op de betekenis van de interne, locale situatie.

Naar ik aanneem zullen beide auteurs het geheel met mij eens zijn en het is zeker mijn oordeel, dat het ongetwijfeld sterke verband tussen modern-dynamisch cultuurpatroon en openheid naar de buitenwereld

in zeer belangrijke mate moet worden gezien als een *gevolg* van het feit, dat de man met een modern cultuurpatroon met het nieuwe wil kennis maken en daarom buiten het directe eigen milieu gaat kijken.

Niet alleen neigen mijn eigen opvattingen dus niet in de richting van een extreem 'externisme' bij cultuurverandering, maar in het algemeen is dit standpunt dunkt me uit de Wageningse publicaties niet te halen, al drukt men zich misschien op het ene ogenblik wel eens wat anders uit dan op het andere. Een andere kwestie wordt het natuurlijk wanneer men het begrip isolatie verruimt tot sociale isolatie. Sociale isolatie zal immers veelal voor een groot deel veroorzaakt worden door de betrokken groep zelf of althans door in die groep werkzame machten en krachten. Hoe belangrijk dat begrip sociale isolatie bij het onderzoek van cultuurontwikkeling en cultuurverandering ook kan zijn, bij de discussie over de betekenis van interne en externe invloeden bij veranderingsprocessen leidt het gemakkelijk tot verwarring, omdat sociale isolatie zowel in interne als externe invloeden als in beide haar oorsprong kan vinden.

Tenslotte nog een laatste punt, nl. de vraag of bij de studie van het cultuurpatroon, zoals het in Wageningen heeft plaats gevonden, dit cultuurpatroon is losgemaakt van zijn maatschappelijke basis en diens-tengevolge het onderzoek zich niet richt op sociale groepen maar op individuen. Voor zo ver er iets juist is in deze opmerking van Op 't Land — en zo als zal blijken is er iets juist in — stelt hij de zaak in de verkeerde volgorde. Als soms inderdaad de indruk zou kunnen ontstaan, dat bij de gevolgde benadering het cultuurpatroon losgeraakt zou zijn van zijn maatschappelijke basis, dan is dit niet het gevolg van bepaalde theoretische inzichten, maar van de moeilijkheden, die de onderzoeksmethodiek met zich meebrengt. We stuiten hier op de problemen, die het toepassen van de methode van sociologisch onderzoek, die sedert het eind der twintiger jaren zich in Amerika heeft ontwikkeld en die na de oorlog ook in Europa in belangrijke mate de toon is gaan aangeven, oplevert. Het gaat hier om de vorm van onderzoek die geheel of vrijwel geheel is gebaseerd op ondervraging met behulp van formele vragenlijsten, waarvan de uitkomsten naderhand op een meer of minder 'sophisticated' wijze mathematisch-statistisch worden verwerkt. Het invoeren van deze werkwijze heeft ontzaggenlijke voordelen gehad voor de sociologie. Het heeft haar in staat gesteld vage beweringen en hypothesen te verifiëren en het heeft door de veel grotere mate van exactheid die kon worden verkregen, de praktische bruikbaarheid van de sociologie aanzienlijk verhoogd. We hebben in Wageningen dan ook reeds vroeg getracht deze methode in ons onderzoek zo snel en zo goed mogelijk tot ontwikkeling te brengen en daarmee hebben we, dunkt me, resultaten van betekenis bereikt. Reeds lang echter ben ik tot de overtuiging gekomen — een overtuiging, die ik al een aantal jaren in mijn college onderzoek-methodiek en in stafbesprekingen tot uiting heb gebracht en ook al eens in een niet gepubliceerd geschrift heb neergelegd

— dat een eenzijdige toepassing van deze werkwijze tot grote gevaren voor de sociologie-beoefening leidt.

Het eerste gevaar is, dat de groep van het sociologische toneel verdwijnt, omdat men in wezen gegevens verzamelt over individuen, ook al stelt men deze individuen misschien ook een aantal sociometrische vragen. Men vraagt zich bij veel Amerikaanse en ook bij veel Nederlandse onderzoekingen vaak in het geheel niet meer af of de eenheid waarop men zijn onderzoek richt inderdaad wel een sociale groep is en poogt dit ook naderhand niet vast te stellen. Als men op grond van bepaalde criteria de individuen, die men heeft ondervraagd, gaat onderverdelen houdt men zich er helemaal niet mee bezig of degenen, die men samenneemt iets van een sub-groep vormen; men doet, zoals ook Op 't Land ergens opmerkt, niet anders dan zijn individuen in categorieën verdelen.

Een tweede essentieel bezwaar, waar ik in dit verband niet verder op in wil gaan, is dat dit soort van onderzoek zich vrijwel geheel concentreert op kleine groepen, zodat de macro-sociologie geheel in de verdrukking geraakt.

Bij het onderzoek naar de ontwikkeling en verspreiding van het modern-dynamische cultuurpatroon hebben wij getracht van de mogelijkheden die de 'new sociology' bood, gebruik te maken om het verschijnsel cultuur op een zo exact mogelijke wijze te benaderen. Zoals ik het Amerikaanse vrienden wel eens heb trachten uit te leggen, we hebben een probleem dat zij zouden rekenen tot de 'anthropology' getracht te benaderen met een methodiek die voor hen ongeveer identiek is geworden met onderzoek op het terrein van de 'sociology'. Dat ik onder sociologie in haar betrekking tot cultuur iets anders versta dan hier met 'sociology' wordt bedoeld, betoogde ik reeds uitvoerig.

Als Op 't Land zou vragen, of wij ons bij het aanvaarden van deze methodiek van de gevaren die dit oplevert bewust zijn geweest, dan blijkt dat uit het bovenstaande wel, dat dit het geval is. Als hij vraagt of we de problemen die hieruit voortvloeien hebben kunnen oplossen, dan is het antwoord, dat dit slechts gedeeltelijk het geval is.

Wanneer ik even weer de onderzoekingen van Benvenuti en Bergsma als voorbeeld neem, dan is in beide gevallen aan het werken met formele vragenlijsten een uitvoerig oriënterend onderzoek voorafgegaan, waarbij is getracht met allerlei niet-kwantitatieve methoden, vooral ook participerende waarneming, een zo goed mogelijk beeld van de groep als geheel en van de bestaande sub-groepen en hun onderlinge relatie te verkrijgen. Wat Bergsma betreft, heeft dit er toe geleid, dat niet de gehele gemeente Dantumadeel is onderzocht, maar dat onmiddellijk Zwaagwesteinde en Janum als sociaal te zeer afwijkend en te weinig relatie met de rest van de gemeente vertonend, afvielen. In een latere fase van het onderzoek vond om dezelfde reden nog weer een beperking plaats. Bij Benvenuti leidde het oriënterende onderzoek tot een soort van afzonderlijk sociografietje van Winterswijk, waarmee de onder-

vraagde individuen in hun algemene-sociale context werden geplaatst. Dat de door hem onderzochte buurtschappen van Winterswijk een zekere sociale eenheid vormden was niet aan twijfel onderhevig. Wat Bergsma aangaat, in het tweede deel van zijn proefschrift gaat hij uitdrukkelijk na hoe het al dan niet tot ontwikkeling komen van het modern-dynamische cultuurpatroon is verbonden met bepaalde structuurkenmerken van het onderzochte deel van Dantumadeel (dorpen, kerkgenootschappen enz.). Aandacht voor de noodzaak om het probleem van het cultuurpatroon te plaatsen in zijn maatschappelijk verband, blijkt dus naar ik meen duidelijk. Maar 'af' is het onderzoek naar de cultuurpatronen, sociologisch gesproken, zeker nog niet. Er zijn nog heel wat correlaties, waarvan we niet zeker weten, hoe wij ze moeten vertalen in structurele relaties en functionele behoeften. Maar dit geldt niet alleen voor dit onderzoek naar cultuurpatronen, het geldt voor alle sociologische onderzoeken gebaseerd op formele interviews. Het is van het grootste belang dat òn in de ontwikkeling van de methodiek òn in het concrete onderzoek aan dit probleem alle aandacht wordt besteed. Correlaties die schijnbaar gemakkelijk op een in de lijn der algemene theorie liggende wijze kunnen worden verklaard, blijken veelal geheel onverwachte achtergronden te hebben als men werkelijk in de betreffende samenleving doordringt. Eenvoudig echter is de oplossing niet. Deze vereist aan de ene kant pogingen om bepaalde verschijnselen in hun verspreiding en ontwikkeling binnen bepaalde groepen minutieus te volgen, waarbij men dikwijls niet zal moeten schromen familie voor familie na te gaan. Aan de andere kant is een macro-sociologische benadering, waarbij de te onderzoeken verschijnselen in hun grote sociale en culturele verbanden worden geplaatst, noodzakelijk.

Tot zover mijn opmerkingen naar aanleiding van de beschouwingen van Op 't Land, die ten dele misschien buiten het kader van een rechtstreekse reactie vielen, anderzijds hem misschien nog niet op alles antwoord geven. Ik ben hem zeer erkentelijk voor zijn betoog, niet alleen om de belangstelling die er uit blijkt en omdat ik het een intelligent betoog vind, maar ook omdat het mij een aanleiding gaf om nog eens een enigszins uitvoerige en wat meer samenhangende beschouwing over dit onderwerp te geven, ook al kwam het mij wat de tijd betreft nogal ongelegen. Ik hoop, dat mijn verhaal niet al te zeer de kenmerken van haast draagt.

Tenslotte echter nog deze wens. Ik hoop, dat men in de algemeen menselijke neiging om zaken overzichtelijk te maken en daarom simplificerend te etiketeren, niet er toe zal overgaan op de sociologie in Wageningen het etiket 'modern-dynamisch cultuurpatroon' te zetten. Dit zou geheel onjuist zijn. Sommigen van ons hebben zich nooit zelf met dit vraagstuk bezig gehouden, anderen alleen maar kritisch. Voor degenen, die zich er wel mee hebben bezig gehouden is toch ook niet meer dan een aspect van en een fase in het denken over sociologische

problemen. Momenteel staat het vraagstuk bij ons al lang niet meer in het middelpunt van de gedachten. Ook wat dat betreft zijn wij geen 'school'. In het begrip school zit iets statisch, iets van zich blijvend concentreren op bepaalde probleemttypen, begripsvormen en benaderingswijzen. Als ik iets hoop van onze Wageningsse groep is het dat we nooit, in welk opzicht dan ook, statisch zullen worden.

DALING EN NIVEAU VAN DE GEBOORTENCIJFERS IN NEDERLAND: BIJDRAGE TOT EEN DISCUSSIE

door A. B. DROOGLEEVER FORTUIJN en G. J. KRUIJER

I. INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING

In het gedenkboek *Drift en koers*¹ publiceerde Hofstee een uitgebreide en gedetailleerde analyse van de groei van de Nederlandse bevolking vanaf 1850. In één van de paragrafen van zijn opstel stelt hij dat de wijze waarop de daling van de geboortencijfers in Nederland zich heeft voltrokken een gevolg is van de geleidelijke ontwikkeling van wat hij het modern-dynamische cultuurpatroon noemt. Het wekt geen verwondering dat Van Heek, die reeds in 1954 in een studie over de hoge geboortencijfers in Nederland grote betekenis aan de factor godsdienst heeft toegekend, in de pen is geklommen en met Hofstee een discussie heeft gevoerd over ontwikkeling en niveau van de geboortencijfers in Nederland.²

Ondanks het feit dat beide auteurs hardnekkig aan hun eigen thema (ontwikkeling respectievelijk niveau der geboortencijfers) vasthielden, is deze discussie voor de buitenstaander in zoverre verhelderend geweest, dat hij kon constateren dat de hypothesen van Hofstee en Van Heek elkaar niet uitsluiten. Integendeel, zij vullen elkaar aan, maar als be-

---

¹ E. W. Hofstee, 'De groei van de Nederlandse bevolking', in A. N. J. den Hollander (red.), *Drift en koers: Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen, 1962), pp. 13—84.

² F. van Heek, 'Het Nederlandse geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw' *M & M*, 38 (maart—april 1963), pp. 81—103. E. W. Hofstee, 'Het proces der geboortendaling in Nederland 1850—1960', *M & M*, 38 (maart—april 1963), pp. 104—133.

F. van Heek, 'Nogmaals: Het Nederlandse geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw', *M & M*, 38 (juli—augustus 1963), pp. 257—268.

E. W. Hofstee, 'Nogmaals: Het proces der geboortendaling in Nederland 1850—1960', *M & M*, 38 (juli—augustus 1963), pp. 269—277.